

Giriş

IKTİSAT BİLİMİ İLE AHLÂK ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN KÖKÜ oldukça eskiye dayalı ve çok yönlüdür. Amartya Sen, modern iktisadın *mühendislik-ilişkili* ve *ahlâk-ilişkili* olmak üzere iki temel kökeninin olduğundan ve bu iki geleneğin ta Aristoteles'e dayandırılabilceğinden bahseder.¹ Bilindiği üzere modern iktisadi analizin kurucusu kabûl edilen Adam Smith bir ahlâk hocasıdır. Ahlâk derslerinde geliştirdiği görüşlerinin bir kısmını, iktisadın ilk bilim kitabı kabûl edilen *Milletlerin Zenginliği*² adıyla yayınlamıştır. Bundan önceki eseri, bugün iktisatçıların çok fazla ilgi göstermediği *Ahlâkî Duygular Teorisi*'dir.

Özellikle marjinalist devrimden sonra, iktisadın daha dar bir ilgi alanı ile kendini sınırladığı, ahlâk ile arasındaki ilişkilerin mesafeli hâle geldiği görülmektedir. Bu alan daralmasında, iktisadın fiziği taklit ederek matematiksel modelleri daha yoğun kullanmaya başlamasının dolaylı katkısının olduğu söylenebilir.³ Çünkü, diğer kısıt ve amaçları dışlayan bireysel çıkar odaklı bir motivasyon yaklaşımı, hem matematiksel modellemeye kolay uygulanabildiğinden, hem de ekonomik hayatın büyük bölümünü açıklayıcı özellik taşıdığından tercih edilir olmuştur.⁴ Sonuçta bu alan

daralmasının, iktisat biliminin sosyal bilimler içerisinde hızlı bir atak yapmasına önemli katkı sağladığı söylenebilir.

Ancak, insanın mutluluğu, sâdece kişisel çıkar güdüsü ile açıklanabilir faktörlerin bileşiminden ibaret değildir. Hatta üretim artışının toplumları daha mutlu ettiğini söylemek de zordur. Yapılan empirik araştırmalar, değişik ülkelerde anketlerle belirlenen ortalama mutluluk seviyelerinin millî gelir artışlarıyla aynı oranda artmadığını göstermektedir. Bu alandaki temel bulgulardan biri, bireysel mutluluğun *mutlak gelirin* değil, *görelî gelirin* bir fonksiyonu olduğudur.⁵ Örneğin ABD’de 1946 ile 1992 yılları arasında kişi başına düşen millî gelir yaklaşık 2,5 kat artarak 11.000 dolardan 27.000 dolara çıkarken ortalama mutluluk seviyesi değişmemiştir.⁶ Çünkü mutluluk, sâdece gelirin değil, çalışma şartları, çevresel faktörler, yaşama ümidi, sağlık, eğitim vb. birçok faktörün bir bileşimi sonucu meydana gelir.⁷

İnsanları mutlu kılan çok yönlü ve çok boyutlu amaçlar vardır ve bunlar doğrudan ve dolaylı biçimde birbirini etkiler. Bu amaçların bir kısmı iktisat biliminin, bir kısmı da ahlâkın alanına girer. Bu yüzden ekonomi, iktisat⁸ ve ahlâk birbiriyle yakından ilişkilidir. Bu çalışmanın amacı bu ilişkileri irdelemektir.

İktisat ile ahlâk arasında ne tür ilişkilerin olduğu, son yıllarda iktisatçıların oldukça ilgisini çekmektedir. Başlangıçta, iktisat biliminin oluşum yıllarında, iktisadî tartışma ahlâk ile iç içe düşünülmesine ve tartışılmasına karşın, zamanla iktisadın ahlâktan bağımsızlaşarak ve kısmen de ahlâk-ilişkisiz denebilecek bir eksele oturtmuştur. Fakat, son yıllarda yeniden bir ahlâk ve iktisat yakınlaşmasının meydana geldiği görülmektedir.⁹ Ahlâk ile iktisadın uzun yıllardan sonra niçin tekrar bir yakınlaşma içine girdiğini anlamak için iki önemli gelişmeye dikkat etmek gerekir.

İlk olarak, iktisat biliminin sâhip olduğu analitik araçlar nedeniyle her konuya el atması, bu anlamda gittikçe emperyal (yayılmacı) bir

bilim hâline gelmesi,¹⁰ iktisat biliminin kavramsal araçlarıyla ahlâkî davranışların da analizinin yapılıp yapılamayacağını gündeme getirmiştir. Bu amaçla bir kısım iktisatçılar, “ahlâklı davranışı da acaba fayda mâliyet mantığı ile çözümlenmek mümkün müdür?” sorusuna cevap aramaya koyulmuşlardır. Bu alan, iktisadî incelemenin kapsamına yeni konular katmak isteyen iktisatçılar için oldukça bakir sayılabilir. Bu yönüyle bakıldığında iktisat-ahlâk yakınlaşmasında, genelde bir kurum olarak ahlâkın, özelde de ahlâkî davranışların iktisatçıların inceleme nesnesi olma derecesi belirleyici olmaktadır. Çarpıcı bir ifade ile söylemek gerekirse birçok iktisatçı, “ne tür bir mal” olduğunu incelemek amacıyla ahlâkla ilgilenmektedir.

Ancak bu, ahlâk-iktisat yakınlaşmasının sâdece bir yönüdür. Ahlâk-iktisat yakınlaşmasının öte yanında, tüm insan faaliyetleri gibi, iktisadî faaliyetlerin de bir ahlâkî yönünün olduğu, dolayısıyla iktisadın inceleme nesnesi olan ilişkilerin, içindeki ahlâkî unsurları gözardı ederek sağlıklı anlaşılamayacağı tezinin yüksek sesle dillendirilmesi yer almaktadır. Bu yaklaşımın iki boyutu bulunmaktadır. Birincisi, iktisadın konusunu oluşturan ilişki ve olayların ahlâkî yönünü incelemek ve böylece insan davranışlarına ilişkin iktisatçıların açıklamalarını daha gerçekçi bir zemine oturtmak. İkincisi ise, iktisatçıların, konu seçerken ve konuyu ele alırken uydukları kural ve değerlerin içinde ahlâkî unsurların yerini ve ağırlığını ortaya koymak.¹¹ Bu, birincisine göre metodolojik yönü ağır basan ve daha zor bir çabadır. Çünkü ortodoks iktisatçılar, iktisat bilimini, *nesnel, tarafsız ve evrensel* özellikler taşıyan, sosyal bilimlerin fiziği hâline getirebilmenin ön şartının, onu değerlerden bağımsız hâle getirebilmekle mümkün olabileceğini savunmaktadırlar. Bunu yapabilmek için de pozitif-normatif ayrımı çerçevesinde normatif olandan uzaklaşıp, pozitif olana odaklanmak gerektiği öne sürülmektedir.¹² Bu yaklaşıma göre, pozitif olana odaklanma, hem inceleme nesnelerini, hem de onu ele alış

tarzlarını değer yargularından arındırmayı ve bu yolla da iktisadın ahlâkî alandan bağlantısını koparmayı mümkün kılacaktır.

Ortodoks iktisatçıların bu girişimine karşılık, özellikle radikal ve kurumcu iktisat kökenli çıkışların, bizzat iktisadî bilgi üretme davranışlarının ahlâkî yönü olduğunu varsayması ve bunu kavramsallaştırmaya çalışması, iktisatçılar arasında ilginç bir diyalog başlatmıştır. Bir kısım iktisatçılar tercih mantığı konusuna vurguda bulunarak, *değer-bağımsız* (*value-free*) bilgi ürettiklerini veya üretmeye çalıştıklarını ileri sürerken, bir kısım da bizzat bu bakış açısının “belirli bir tür değer yargısı” barındırdığını ve bunun sosyal bir işlev gördüğünü savunmaktadırlar.¹³

Ekonomi olarak isimlendirdiğimiz faaliyet türlerinin tümünün, aslında çok daha geniş bir alana yayılan ve izdüşümleri ekonomiyi de kapsayan bir değer sistemi ile anlam kazandığını görürüz. Bir iktisatçı için üretim ve tüketim faaliyetlerini etkileyen diğer unsurları tümüyle veri kabul etmek, analiz kolaylığı sağlama bakımından işlevseldir. Ancak, bu durumda neyin açıklandığı ile ne kadarının açıklama dışı bırakıldığını karşılaştırmak gerekir. Dondurduğumuz gerçeklik, açıkladığımızdan çok farklı ise açıklama ve anlama çabamız boş bir uğraşa dönüşebilir. Bu eksikliği gidermek için disiplinler arası etkileşim, son yılların bilimsel çabalarında büyük yer tutmaktadır. Bir bilim alanını, nesne ve araçlarıyla diğerlerinden tümüyle ayırmak, bilimsel bağımsızlık getirdiği oranda, hayattan ve gerçeklikten kopuşu da beraberinde getirmektedir. Çünkü olguların süreçlerin veya durumların ne bir tek yüzü, ne de bir tek anlaşılabilir kavramsallaştırılabilme özelliği vardır. Farklı bakış, sâdece “olanı” farklı göstermemekte, onun daha da “farklı olabileceğini” imâ etmektedir. Bir malı tüketme, ne kadar açlık güdüsünün, ne kadar üstünlük taslamanın, ne kadar alışkanlığın, ne kadar içinde bulunduğu gruba uyum sağlamanın ve ne kadar o anda başka bir şey yapamıyor olmanın sonucudur acaba?

İktisatçı onu sâdece fiyatın sonucu olarak ortaya çıkmış gibi kabûl eder. Ama bu, tüketimle ilgili her şeyin açıklandığı anlamına gelir mi? Bu tip tartışmalar diğer disiplinler için de geçerlidir.

Bu kitap, temelde ahlâk-piyasa ilişkisini açıklamaya çalışmaktadır. Bunun için önce düzen, kural, davranış gibi kategorilerin nasıl algılandığı belirginleştirilmekte, ardından değişik kural ve düzenlilik sağlayan iki ayrı kurum olarak piyasa ve ahlâkın karşılıklı etkileşim imkân ve alanları üzerinde durulmaktadır. Bu incelemede de kuşkusuz birçok basitleştirme yapılmakta, birçok örtük varsayımda bulunmaktadır. Belki de yazar, çoğu zaman dayandığı varsayımların ve yaptığı basitleştirmelerin farkına bile varamamaktadır. Ancak, sorguladığı şeylerin dışındakileri veri aldığından farkındadır ve veri aldığı şeylerin veri alınması gerektiği konusunda çok ısrarlı değildir. Bu yüzden yapılacak eleştiri ve uyarılar, bu düşünce serüveninin gelişimine bir katkı olarak değerlendirilecektir.